

Vrijheid van meningsuiting, groepsbelediging en haatzaaien

Aernout Nieuwenhuis*

INLEIDING

Het is niet eenvoudig een duidelijke grens te trekken tussen geoorloofde bijdragen aan het maatschappelijk debat en strafbare discriminatoire uitlatingen. De Hoge Raad heeft in zijn arrest van 10 maart 2009 wel een zeer belangrijke grensmaal geslagen. In deze bijdrage wordt de betekenis van dit arrest uiteengezet en vergeleken met andere manieren, waarop de rechter sinds het begin van deze eeuw de vrijheid van meningsuiting in rekening brengt bij de vervolging van personen, die verdacht worden van groepsbelediging (art. 137c Sr) of haatzaaien (art. 137d Sr).

Op 10 maart 2009 wees de Hoge Raad het zogeheten *Poster Islam gezwel*-arrest.¹ Daarin geeft hij een belangrijke interpretatie van de reikwijdte van de groepsbelediging, vastgelegd in artikel 137c Sr: men kan zich alleen opzettelijk beledigend uitlaten over een groep mensen wegens hun godsdienst indien de uitlating *onmiskienbaar* over een groep, gekenmerkt door hun geloof, gaat. Negatieve uitlatingen over de godsdienst, van welke aard dan ook, vervullen de delictomschrijving niet. Deze – restrictieve – uitleg heeft invloed gehad op de strafzaak tegen Wilders, ook met betrekking tot de toepassing van art. 137d Sr waarin het aanzetten tot haat, discriminatie en geweld tegen groepen, onder meer wegens godsdienst, strafbaar is gesteld.

Al eerder had de Hoge Raad de strafbaarstelling van de groepsbelediging enigszins gemitigeerd door de context in rekening te brengen en daardoor meer ruimte te scheppen voor kritische opmerkingen over – de leden van – bepaalde groepen. De rechter lijkt met andere woorden het belang van de vrijheid van meningsuiting mee te wegen waardoor de strafbepalingen minder snel van toepassing zijn dan mogelijkerwijs op het eerste gezicht kan worden aangenomen.

In deze bijdrage zal deze ontwikkeling worden geschetst, waarbij het arrest van de Hoge Raad van 10 maart 2009 een spilfunctie vervult. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de genoemde contextuele benadering, aan de zaak Wilders en aan een

* Mr. A. J. Nieuwenhuis is hoofddocent staatsrecht aan de UvA, gelieerd aan het IViR en redacteur van *Mediaforum*.

recent arrest van het Hof Amsterdam, waarin art. 10 EVRM wordt ingeroepen om de werking van art. 137c en d Sr te temperen. Aan het eind van de bijdrage zal kort ingegaan worden op de vraag of de huidige normen voldoende duidelijk zijn.

HET ARREST VAN 10 MAART 2009

De feiten in de zaak lagen als volgt. De verdachte had enkele dagen na de moord op Theo van Gogh een affiche opgehangen met onder meer de tekst 'Stop het gezwel dat Islam heet. Wij buigen niet voor Allah'. Verdachte was op grond daarvan vervolgd wegens het in het openbaar beledigen van een groep mensen wegens hun godsdienst of levensovertuiging (art. 137c Sr). Het Gerechtshof te Den Bosch oordeelde in hoger beroep dat de uiting op de poster, 'zowel op zichzelf beschouwd als bezien in de context waarin deze uiting is gedaan als beledigend is aan te merken voor mensen die deel uitmaken van de islamitische geloofsgemeenschap. [...] Door de Islam aan te duiden als een gezwel, en daarmee tot uitdrukking te brengen dat het daarbij gaat om iets kwaadaardigs dat verwijderd of uitgebannen zou moeten worden, heeft verdachte zich middels de tekst op de poster onnodig grievend uitgelaten over de Islam, en gezien de verbondenheid tussen de Islam en haar gelovigen, ook ten aanzien van die groep mensen die de Islam belijden.'

Verdachte ging daarop in cassatie, waarbij als middel onder meer werd aangevoerd dat de poster een maatschappelijk misstand – de radicale islam – aan de orde wilde stellen en dus niet de strekking had de gelovigen te beledigen. Tevens wordt aangevoerd dat het Hof het belang van het maatschappelijk debat had miskend, ook als de poster op zichzelf als beledigend in de zin van art. 137c Sr zou kunnen worden aangemerkt.

Met nadruk zij gezegd dat de Hoge Raad niet het belang om maatschappelijke misstanden aan de kaak te stellen afweegt tegen de door art. 137c Sr beschermde belangen, maar voor een juiste interpretatie van art. 137c Sr teruggrijpt op de wetshistorie. De Hoge Raad wijst op de memorie van antwoord, waarin de regering duidelijk heeft gemaakt dat de voorgestelde bepaling slechts gericht is 'tegen krenking op punten waarop niet meer kan worden geargumenteed en tegen aantasting in hetgeen voor het menselijk bestaan van fundamentele waarde is'. Dit uitgangspunt wordt gevolgd door de beslissende passage: 'Kritiek op opvattingen en gedragingen – in welke vorm ook' valt daarom buiten de reikwijdte van de strafbepaling.² De bedoeling van de wetgever blijkt volgens de Hoge Raad eens te meer uit de bijdrage van de regering aan het debat in de Eerste Kamer: 'Alle, zelfs felle kritiek op opvattingen die in die groep leven of op het gedrag van hen, die tot de groep behoren, blijft buiten het bereik van de strafwet.'³

Op grond van deze overwegingen komt de Hoge Raad tot de conclusie dat er van het zich beledigend uitlaten over een groep wegens hun godsdienst of levens-

overtuiging slechts sprake kan zijn indien de uitlating ‘onmiskienbaar betrekking heeft op een bepaalde groep mensen’ die door hun godsdienst wordt gekenmerkt. In het onderhavige geval is daar volgens de Hoge Raad geen sprake van, nu de uitlatingen de Islam betreffen.

KRENKING GEVOELENS

Uit de door de Hoge Raad gegeven interpretatie van art. 137c Sr blijkt dat de bepaling niet de strekking heeft om gelovigen te beschermen tegen de krenking van hun gevoelens die veroorzaakt wordt door uitlatingen die zich richten tegen hun godsdienst. Het is ook om die reden dat het arrest een rol heeft gespeeld in de discussie over het blasfemieverbod. Volgens de Minister van Justitie zou de afschaffing van het in art. 147 Sr vastgelegde verbod op smalende godslastering gepaard kunnen worden aan een verduidelijking van de reikwijdte van artikel 137c Sr. Deze zou juist niet beperkt moeten blijven tot uitlatingen die de groep viseren maar ook de indirecte belediging moeten kunnen dekken, bijvoorbeeld uitlatingen die voor de groep gelovigen heilige figuren op de korrel nemen.⁴ Na het arrest van de Hoge Raad van 10 maart 2009 is de minister van dat voornemen teruggekomen.⁵

Dat lijkt op het eerste gezicht vreemd, omdat het arrest juist aanleiding zou kunnen vormen om de bepaling bij te stellen. Daar staat tegenover dat de Hoge Raad het argument van de minister, dat het altijd al de bedoeling was geweest dat de bepaling een ruime strekking zou hebben, min of meer had weerlegd. Inmiddels heeft de Tweede Kamer overigens een wetsvoorstel tot afschaffing van de godslastering aanvaard. Het voorstel is mede ingegeven door het belang van de vrijheid van meningsuiting.⁶

De in het arrest van 10 maart 2009 gegeven interpretatie van art. 137c Sr schept ook de nodige ruimte voor satire. Zo kon ten tijde van de Deense cartoonrellen nog de vraag opkomen of de publicatie van bijvoorbeeld de cartoon, die Mohammed met een bom-tulband afbeeldt, als groepsbelediging aan te merken zou zijn. Na het arrest van de Hoge Raad bestaat daarover helderheid. De cartoon kan wellicht bij sommigen de suggestie wekken dat alle moslims terroristen zijn, zij heeft zeker niet onmiskienbaar betrekking op een groep. Meer in het algemeen is het op de hak nemen van een godsdienst, het opperwezen, van profeten of heiligen, in Nederland niet strafbaar op grond van art. 137c Sr.

VERHOUDING MET HET EVRM

De Hoge Raad gaat, als gezegd, wetshistorisch te werk en verdisconteert niet zelf de grondwettelijke of verdragsrechtelijke vastgelegde vrijheid van meningsuiting. Het is ook zeer de vraag of op grond daarvan een dwingende redenering kan worden gegeven. Het EHRM laat de nationale autoriteiten een relatief ruime ap-

preciatiemarge bij het afwegen van het belang van de vrijheid van meningsuiting met het belang om de gevoelens van gelovigen te beschermen tegen uitlatingen die door gelovigen vereerde objecten door het slijk halen. Dergelijke uitlatingen hoeven niet 'onmiskenbaar' over die groep gaan.⁷

Om aan te geven dat de Nederlandse wetgever in dezen minder strafbaar stelt dan waartoe het EHRM ruimte laat wordt wel verwezen naar de ontvankelijkheidsbeslissing inzake *Norwood/UK*.⁸ Daarin ging het ook om een poster, ditmaal opgehangen naar aanleiding van de aanslag op het World Trade Centre, met de tekst '*Islam out of Britain. Protect the British People*'. Het EHRM volgde de interpretatie van de Engelse rechter dat hier gepleit werd voor het uitzetten van moslims uit het Verenigd Koninkrijk. Om die reden was eer volgens het Hof sprake van misbruik van recht in de zin van art. 17 EVRM.

In de conclusie van de Advocaat-Generaal bij het arrest van de Hoge Raad van 10 maart 2009 worden met name de verschillen tussen de twee posters benadrukt; de Nederlandse poster zou veeleer als bijdrage aan het politiek debat te beschouwen zijn dan de Engelse poster. Het is de vraag of die redenering zonder meer overtuigend is, te meer omdat het EHRM in het verleden islamofobe uitlatingen meer in het algemeen als voorbeeld van misbruik van recht heeft gekwalificeerd.⁹

Uit de vergelijking tussen beide zaken komt eerder naar voren hoe belangrijk de interpretatie van de uitlatingen in kwestie is. Daarbij kan het vereiste van onmiskenbaarheid, zoals geformuleerd door de Hoge Raad, ervoor zorgen dat uitlatingen over de godsdienst of een bepaalde cultuur niet simpelweg uitgelegd kunnen worden als gericht te zijn tegen een bepaalde groep. De vraag in hoeverre dit vereiste ook een rol kan spelen bij de uitleg van art. 137d Sr komt hieronder overigens nog terug.

BELEDIGEN IN CONTEXT

De Hoge Raad had al eerder een belangrijke uitleg gegeven van de groepsbelediging. In bepaalde gevallen kan de context aan een op zichzelf beledigende uitlating dat karakter doen ontvallen, indien de uitlating niet onnodig grievend is. In een eerste drietal arresten, waarvan de bekendste de vergelijking tussen homoseksuelen en dieven betrof,¹⁰ leek de nadruk te liggen op de context van de *uiteenzetting van de geloofsovertuiging*, gekoppeld aan de bijdrage aan het maatschappelijk debat. In latere jurisprudentie is echter meer in het algemeen vast komen te staan een uitlating die wordt gedaan in de context van het maatschappelijk debat alleen binnen de reikwijdte van art. 137c Sr valt, indien zij onnodig grievend is. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn indien onnodig denigrerende termen worden gebruikt of bepaalde groepen zonder enige grond van criminaliteit worden beticht.¹¹

De bepaling wordt dus geïnterpreteerd in het licht van de vrijheid van meningsuiting (en godsdienst). Voor het in aanmerking nemen van de context, in het bijzonder die van het maatschappelijk debat kan gewezen worden op de Straatsburgse jurisprudentie op grond van art. 10 EVRM. Dat geschiedt in deze jurisprudentie van de Hoge Raad overigens niet expliciet.

ONMISKENBAARHEID VÓÓR CONTEXT

De vraag naar de ‘onmiskenaarheid’ gaat vooraf aan de vraag naar ‘context en onnodige grievendheid’. Uitlatingen die over de godsdienst of levensovertuiging gaan, vallen immers onmiddellijk buiten het bereik van de strafbepaling. Een vervolging op grond van art. 137c Sr zoals die in het verleden heeft plaatsgevonden naar aanleiding van een publicatie, waarin werd gesteld dat de joodse godsdienst het verdient afgeschaft te worden, zal dan ook niet licht meer plaats kunnen vinden. De vervolging eindigde overigens in hoger beroep in vrijspraak, maar niet omdat de publicatie niet onmiskenaarbaar over een groep ging.¹²

Uitlatingen kunnen uiteraard zowel over de godsdienst als over de groep gelovigen gaan. In dat geval zal aan het onmiskenaarheidsvereiste voldaan kunnen zijn. Daarna kan alsnog de eventuele context van het maatschappelijk debat in rekening moeten worden gebracht.

Het samenstel van het vereiste van onmiskenaarheid en het in rekening brengen van de context leidt er overigens niet toe dat art. 137c Sr een dode letter is geworden. Zo kunnen grove uitlatingen, zoals bijvoorbeeld het betitelen van een bevolkingsgroep als berberapen of kakkerlakken, nog steeds strafbaar zijn, zelfs als zij mogelijkerwijs deel uitmaken van het maatschappelijk debat.¹³ Deze kwalificaties zijn immers vrijwel altijd nodeloos grievend.

ONMISKENBAARHEID, RAS, GODSDIENST EN ART. 137 D SR

Het bovenstaande vormt een weergave van het geldend recht zoals dat tot uitdrukking komt in de jurisprudentie van de Hoge Raad. Het vervolg van deze uiteenzetting heeft een ander karakter, daar de Hoge Raad bepaalde vragen heeft opengelaten. Zo heeft de Hoge Raad in het arrest van 10 maart 2009 in het midden gelaten of zijn overwegingen ook van toepassing zijn op andere discriminatiegronden dan godsdienst of levensovertuiging. Een beperking tot godsdienst en levensovertuiging ligt wellicht voor de hand, omdat de overwegingen uit de wetsgeschiedenis – kritiek op ‘de opvattingen die in die groep leven’, zich in de eerste plaats daarop lijkt te richten.

De Hoge Raad heeft in het *Islam gezwel*-arrest evenmin een uitspraak gedaan over de vraag of het vereiste van onmiskenaarheid ook betekenis heeft bij art. 137d

Sr. Daarover enkele opmerkingen. In de eerste plaats kan de eis niet onverkort gelden, alleen al omdat art. 137d Sr ook het aanzetten tot geweld tegen goederen strafbaar stelt. De uitlating 'Steek de kerken in brand' kan dus strafbaar zijn op grond van art. 137d Sr, ondanks het feit dat zij niet ziet op een groep gelovigen.¹⁴ In de tweede plaats zien de door de Hoge Raad aangehaalde overwegingen van de wetgever vooral op de groepsbelediging en op het kunnen leveren van kritiek. Het 'aanzetten tot' heeft in beginsel een ander karakter door de mogelijke gevolgen; daarom hoeft het relatieve gewicht van de vrijheid van meningsuiting door de wetgever niet even hoog te zijn ingeschat. In de derde plaats heeft de Hoge Raad in een later arrest wel degelijk ruimte gelaten voor de mogelijkheid dat er aangezet wordt tot haat en discriminatie, zonder dat de uitlating onmiskenbaar over een groep ging.¹⁵ Daarbij dient wel in overweging te worden genomen dat de gewraakte uitlatingen in casu – indirect – betrekking hadden op een groep *wegens hun ras*.

De vraag in hoeverre het uiten van grote afkeer of zelfs haat tegen een bepaalde godsdienst en het bepleiten van onderscheid tussen bepaalde godsdiensten, binnen de reikwijdte van art. 137d Sr kan vallen, is dus niet klip en klaar beantwoord. Enerzijds is het niet uitgesloten dat het opkloppen van emoties en het ophitsen van mensen ook tot ongeregelde heden kan leiden, zonder dat een uitlating onmiskenbaar op een bepaalde groep ziet. Anderzijds zou het vreemd zijn indien de wetgever bij artikel 137c Sr uitdrukkelijk ruimte wilde scheppen voor kritiek, in welke vorm dan ook, maar die ruimte vervolgens zou hebben ingeperkt door de strafbaarstelling van het aanzetten tot discriminatie en haat.

De rechter zal daar bij het aanzetten tot haat en discriminatie wegens godsdienst, ook indien het vereiste van onmiskenbaarheid niet onverkort van toepassing is, rekening mee moeten houden. In dit verband kan een terugblik op de zaak *Janmaat* verhelderend zijn.¹⁶ Zijn uitlating 'wij schaffen [...] de multiculturele samenleving af' werd door de rechter uitgelegd als een pleidooi om groepen met een bepaalde etnische afkomst het land uit te zetten. Ook wanneer het vereiste van onmiskenbaarheid niet onverkort van toepassing is, kan men vragen stellen bij de redenering van de rechter, die de context (eigen volk eerst) en dan weer de achtergrond van die context in rekening brengt. De veroordeling van Janmaat is op dit punt direct al op kritiek gestuit, niet zozeer omdat een pleidooi tot uitzetting niet onder art. 137d Sr zou kunnen vallen, maar omdat de uitlating in de eerste plaats bepaalde culturen lijkt te verwerpen, of als kritiek op het multiculturele beleid van de regering en het gebrek aan een '*Leitkultur*' is te beschouwen.¹⁷

DE ZAAK WILDERS¹⁸

Veel uitlatingen van Wilders – de Koran-*Mein Kampf*-vergelijking bijvoorbeeld – gingen niet onmiskenbaar over een groep en vielen daarom buiten de reikwijdte

van art. 137c Sr. De rechtbank paste het vereiste van onmiskenbaarheid bovendien onverkort toe op het aanzetten tot discriminatie en het aanzetten tot haat.¹⁹ Los daarvan schept de rechtbank ook ruimte voor vergaande kritiek door hoge eisen te stellen aan de delictsbestanddelen. Er is volgens de rechtbank in het maatschappelijk debat pas sprake van ‘aanzetten tot discriminatie’ indien de uitlatingen een ‘grensoverschrijdend’ karakter hebben. De benadering van de rechtbank lijkt ingegeven door het idee dat in de politieke discussie ruimte moet zijn voor felle kritiek op het beleid en aanverwante pleidooien waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen – de godsdienst van – bepaalde groepen. De term wordt echter door de rechtbank niet uitgelegd.

De term ‘aanzetten tot haat’ wordt ook nader gekwalificeerd door het vereiste dat er sprake moet zijn van een krachtversterkend element. Het aanzetten tot haat wordt zodoende relatief dicht in de buurt van de opruiing gepositioneerd, wat onder meer verdedigd kan worden door te wijzen op het feit dat beide delicten in de rubriek openbare orde delicten zijn te vinden. Deze opvattingen van de rechtbank in casu Wilders hebben inmiddels een zekere navolging gekregen.²⁰

NIEUWE DREMPEL VOOR TOEPASSING VAN ART. 137 C EN D SR?

Weer een andere invalshoek om de toepassing van art. 137 c en d Sr van een drempel te voorzien vinden we in een recent arrest van het Hof Amsterdam.²¹ Dat had betrekking op uitlatingen gedaan door een politicus (in spe) na een lijsttrekkersdebat voor de gemeenteraadsverkiezingen. Deze politicus laat weten dat homoseksuelen in een bepaalde partij, in het stadsbestuur en in de stad ‘te dominant aanwezig zijn’, en wil ‘die mensen eruit sodemieteren’ (uit partij, stadsbestuur, stad?). Een van de betooglijnen van het Hof is dat in elk geval de Straatsburgse jurisprudentie geen veroordeling op grond van art. 137 c of d Sr toelaat, nu de vrijheid van meningsuiting van een politicus in het maatschappelijk debat zeer veel gewicht toekomt.

Dit betoog is in de eerste plaats opmerkelijk omdat het gedeelte van de Straatsburgse jurisprudentie, waaruit mogelijkerwijs juist ook een extra verantwoordelijkheid voor politici kan worden afgeleid,²² terzijde wordt gelaten. In de tweede plaats blijkt uit de jurisprudentie van het EHRM, dat ook de vrijheid van een politicus beduidend kleiner kan zijn, indien zijn uitlatingen stuiten op het belang om discriminatie tegen te gaan.²³

Dat geldt ook in geval van homofobe uitlatingen in pamfletten afkomstig van een politieke organisatie, aldus het EHRM.²⁴ Het betreffende arrest vinden we in de redenering van het gerechtshof echter in het geheel niet terug. Uiteraard bestaan er belangrijke verschillen tussen de feitencomplexen van beide zaken. Zo kan het verschil tussen mondelinge uitlatingen gedaan in een debat en meer weloverwo-

gen op schrift gestelde uitlatingen van belang zijn. De stelligheid waarmee het Amsterdamse Hof tot de conclusie komt dat art. 10 EVRM geen veroordeling toelaat, staat echter op zijn minst open voor kritiek.

GEMEENSCHAPPELIJKE TENDENS

De onverkorte toepassing van de artikelen 137c en d Sr kan, in elk geval sinds de eeuwwende, op het belang van de vrijheid van meningsuiting stuiten. Dat blijkt uit vier hierboven in het bijzonder behandelde rechterlijke uitspraken, die achtereenvolgens betrekking hadden op: de vergelijking tussen dief en homoseksueel, de 'Islam gezwel'-poster, de uitlatingen van Wilders, en de uitlating over 'dominante homoseksuelen'. De wijze waarop de vrijheid van meningsuiting wordt verdisconteerd, verschilt wel in aanzienlijke mate: achtereenvolgens een mede door Straatsburg ingegeven contextuele benadering, een wetshistorische interpretatie die de bedoeling van de wetgever om ruimte voor kritiek te laten in rekening brengt, een mede door het belang van de vrijheid van meningsuiting ingegeven interpretatie van het 'aanzetten tot haat en discriminatie' en een interpretatie op grond van – een beperkt deel van – de jurisprudentie van het EHRM.

Uit deze opsomming blijkt al dat niet alle mogelijke problemen bij de toepassing van art. 137c en art. 137d Sr aan de wetgever zijn te wijten. Er valt op grond van de wetshistorische overwegingen van de Hoge Raad juist te betogen dat de rechter in het verleden in sommige gevallen wat al te gemakkelijk aan de bedoelingen van de wetgever is voorbijgegaan. Daar staat tegenover dat de wetgever door het naast elkaar stellen van 'de groepsbelediging' en 'het aanzetten tot' wel onduidelijkheid heeft geschapen wat de beschermde rechtsgoederen eigenlijk zijn. Is dat de openbare orde in eigenlijke zin; de bescherming van de eer en goede naam of de waardigheid van leden van bevolkingsgroepen, het bevorderen van de maatschappelijke integratie, het voorkomen van een giftig klimaat, etc.?

Daarnaast kan men de wetgever nadragen de implementatie van het verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie, die zag op uitlatingen betreffende ras (inclusief etnische afkomst) wat gemakkelijk heeft uitgebreid naar godsdienst. De uitlating dat een bepaald ras superieur is laat zich immers niet eenvoudigweg vergelijken met de uitlating dat een bepaalde godsdienst superieur is.

UITLEIDING

Het door de Hoge Raad geformuleerde vereiste van onmiskenbaarheid kan net als de contextuele benadering, op grond waarvan het beledigend karakter aan een uitlating kan ontvallen, als geldend recht worden aangemerkt. In de jurisprudentie wordt ten aanzien van art. 137c Sr dan ook regelmatig een stappenplan gehan-

teerd: gaat de uitlating onmiskenbaar over een groep?; vormt zij een bijdrage aan het maatschappelijk debat?; is zij onnodig grievend? Overigens is de vraag wat de betekenis van het vereiste van onmiskenbaarheid is bij beledigingen die zien op ras en homoseksuele gerichtheid opengebleven.

Een tweede vraag is in hoeverre de context van het maatschappelijk debat ook een rol speelt bij het in art. 137d Sr vastgelegde verbod aan te zetten tot discriminatie. Het gaat immers te ver om het vonnis in de Wilders zaak zonder meer als geldend recht te zien. Datzelfde geldt voor de vraag of aanzetten tot haat eigenlijk als ‘op-hitsen’ moet worden begrepen.

Elders is door mij betoogd dat de wetgever aan zet is.²⁵ Hier zij slechts herhaald dat het goed zou zijn indien de wetgever de gelijkstelling tussen ras en godsdienst nog eens onder de loep zou nemen. Ze speelt een rol bij een aanzienlijk deel van de door de strafbaarstelling opgeroepen problemen.

- 1 HR 10 maart 2009, ECLI:NL:HR:2009:BF0655; *Mediaforum* 2009-3, nr. 7 m.nt. A.J. Nieuwenhuis.
- 2 *Kamerstukken II* 1969/70, 9724, MvA, nr. 6, p. 4.
- 3 *Handelingen I* 1970/71, p. 555.
- 4 *Kamerstukken II* 2008/09, 31 700 VI, nr. 35.
- 5 *Kamerstukken II* 2008/09, 31 700 VI, nr. 128.
- 6 *Kamerstukken II* 2009/10, 32 203, nr. 3.
- 7 EHRM 20 september 1994, appl. nr. 13470/87, *Otto-Preminger-Institut/Austria*, NJ 1995, 366 m.nt. E.J. Dommering; EHRM 13 september 2005, appl. nr. 42751/98, *I.A./Turkey*, NJ 2007, 17 m.nt. E.J. Dommering, *Mediaforum* 2005-10, nr. 30 m.nt. A.J. Nieuwenhuis.
- 8 EHRM 16 november 2004, appl. nr. 23131/03, *Norwood/UK*.
- 9 EHRM 2 oktober 2008, appl. nr. 36109/03, *Leroy/France*, NJ 2009, 378 m.nt. E.J. Dommering.
- 10 HR 9 januari 2001, NJ 2001, 204 (*Van Dijke*).
- 11 Vgl. HR 25 april 2003, NJ 2003, 334; Hof Amsterdam 17 januari 2006, ECLI:NL:GHAMS:2006:AZ3011; zie ook Rb. Utrecht 15 september 2009, ECLI:NL:RBUTR:2009:BJ7881.
- 12 Het opzet was ongenoegzaam bewezen; zie voor het cassatieberoep tegen de vrijspraak van het Hof, HR 16 december 1986, NJ 1987, 534 (*De Ba-zuin*).
- 13 Hof Amsterdam 11 oktober 2010, ECLI:NL:GHAMS:2010:BO0041; vgl. ook Rb. Utrecht 15 september 2009, ECLI:NL:RBUTR:2009:BJ7881.
- 14 Vgl. Rb. Utrecht 26 april 2010, ECLI:NL:RBUTR:2010:BM8138.
- 15 HR 23 november 2010, NJ 2011, 115 m.nt. P.M. Mevis.
- 16 HR 18 mei 1999, NJ 1999, 634 m.nt. A.C. 't Hart.
- 17 Zie annotatie 't Hart onder het arrest.
- 18 Zie uitgebreid en met nadere literatuurverwijzingen E. Janssens & A.J. Nieuwenhuis, De verhouding tussen vrijheid van meningsuiting en discriminatie in het Wilders-proces, *NTM* (Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten) 2012, p. 177-207.
- 19 Rb. Amsterdam 23 juni 2011, ECLI:NL:RBAMS:2011:BQ9001.
- 20 Rb. Amsterdam 8 december 2011, ECLI:NL:RBAMS:2011:BU7305.
- 21 Hof Amsterdam 11 maart 2013, *Mediaforum* 2013-6, mr. 16 m.nt. L.A. van Noorloos.
- 22 R. Lawson, 'Wild, Wilder, Wildst', *NJCM-bulletin* 2008, p. 469 e.v.
- 23 EHRM 16 juni 2009, *Féret/France*, *Mediaforum* 2009-10, nr. 29 m.nt. D. Voorhoof; vgl. ook EHRM 20 april 2010, appl. nr. 18788/09, *Le Pen/France* (recev.).
- 24 EHRM 9 mei 2012, no. 1813/07, *Vejdeland/Sweden*.
- 25 A.J. Nieuwenhuis, 'Na de zaak Wilders. Is nu de wetgever aan zet?', *Ars Aequi* 2011, p. 866-869. De wetgever komt waarschijnlijk sowieso aan zet, wanneer het initiatief wetsvoorstel van de PVV tot afschaffing van het verbod van groepsbelediging en afschaffing van het aanzetten tot haat en discriminatie in behandeling komt (*Kamerstukken II* 2011/12, nr. 33 369).